Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरभावपदार्थविमर्शः

डा.रामप्रसाद पौडेल
उपप्राध्यापकः
वाल्मीकिविद्यापीठम्, काष्ठमण्डपः
Gmail: rpp3654@gmail.com

सारः

पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्ष इत्यामनन्ति मनीषिणः। परमत्वञ्च निरतिशयत्वे सति क्षयशून्यत्वम्। तत्र मोक्षश्च तत्त्वज्ञानाधीनः, तत्त्वानि च कानि ? इति जिज्ञासायां न्यायमते प्रमाणप्रमेयादयः षोडश पदार्था एव तत्त्वानि सन्ति । तेषां यथार्थज्ञानान्मिथ्याज्ञाननाशः, तेन दोषाणामभावः, तेन च प्रवृत्तीनामभावः, तेन च जन्मनोऽभावः, तेन चैकविंशतिदुःखध्वंसात्मको मोक्षो नैयायिकानां सिद्धान्तः । यद्यपि महर्षिणा गैतमेन प्रमाणप्रमेयादिषोडशभावपदार्थानामुपदेशसन्दर्भे साक्षादभावपदाथस्यानुपदेशस्तथापि निःश्रेयसस्य पदार्थस्य निर्वचनप्रसङ्गे तदत्यन्तिकमोक्षोपवर्ग (न्यायभाष्य १.१.२२) इत्यनेन सूत्रघटकात्यन्तपदेन अत्यन्तपदेनैवाभावपदार्थस्य ग्रहणान्न्यायमतेऽपि अभावपदार्थः स्वीकृतः । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानोपक्रमे भाष्यकारेण तेन दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तविमुक्तिरपवर्ग (वात्स्यायनभाष्य पृ.२७) इति व्याख्यातम्। तत्रात्यन्तविमुक्तिपदेन एकविंशतिदुःखानामात्यन्तिकाभाव एव परमपुरुषार्थत्वेन बोध्यः । एवं वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेत्रा कणादेन धर्मं व्याख्यातुकामेन पूर्वं धर्मस्य लक्षणमुक्त्वा तदनन्तरं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्था निगदिताः । तेषामाशयस्तु धर्मविशेषप्रसूतादेव द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधिगम इति। तत्र वैशेषिकदर्शनेन प्रतिपादिताः सप्तपदार्था नैयायिकानामप्यविरुद्धाः सन्ति। अतस्तयोर्दर्शनयोः षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थानां वा तत्त्वज्ञानमपवर्गोपयोगि भवतीति निष्कर्षः।

शब्दकुञ्जी अनुपलब्धिः, अपवर्गः, अभावः, तन्मात्रधीः , मोक्षः

विषयप्रवेशः

पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं निःश्रेयसाधिगम इति न्यायवैशेषिकदर्शने प्रतिपादयतः । निःश्रेयसाधिगमश्च तत्त्वज्ञानाधीनम् , तत्त्वानि कानि ? इति जिज्ञासायां तत्र न्यायदर्शनस्य प्रणेत्रा गैतमेन पदार्थोद्देशक्रमे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान् निःश्रेयसाधिगमः (न्या. सू. १.१.१) इति प्रथमसूत्रेणैव प्रमाणादिषोडशपदार्था निर्दिष्टाः। तेषां यथार्थज्ञानान् निःश्रेयसाधिगम इति फलितम् । निःश्रेयश्चात्यन्तिकैकविंशतिदुःखध्वंसः । दुःखानि चैकविंशतिः, शरीरं, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, दुःखं, सुखं च। एतेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञाने सति (यथार्थज्ञाने सति) अनात्मनि शरीरपुत्रादिषु मिथ्याज्ञाननाशः, तेन च दोषाभावः, तेन प्रवृत्त्यभावः, ततः सर्वेषां प्रारब्धकर्मणां नाशः, तेन च जन्मनोऽभावः, एवं प्रकारेण

सर्वविधदुःखानामात्यन्तिकध्वंस एव परमपुरुषार्थो निगदितः। ध्वंसश्चाभावपदार्थस्य भेदः। अत्र यद्यपि न्यायदर्शने साक्षात् पदार्थत्वेनाभावो न निर्दिष्टस्तथापि निःश्रेयसपदार्थघटकत्वेन संशयपदार्थघटकत्वेन वाभावपदार्थोपदिष्टः । एवं नव्यन्यायप्रणेत्रा गङ्गेशोपाध्यायेनापि तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे अभाववाद इति शीर्षकेनाभावो निरूपितः । एवमनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञानस्य विषयीभूतव्यापारलक्षणानि साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादीन्यपि प्रायेणाभावघटितानि दृश्यन्ते। एवं लोकेऽपि जनाः प्रायेणाभावमादाय व्यवहरन्ति। एतेनाभाविषये स्वतन्त्रपदार्थेऽस्ति न वा ? सः प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वेन वा केन स्वरूपेण ज्ञेयः ? सः कतिविधः ? तस्य च लक्षणं किमिति प्रायेणा न्यायशास्त्राध्येतृणां जिज्ञासा उपजायन्ते । तासां परिपूर्तयेऽभावपदार्थः तत्त्वमीमांसया निरूपणीयः। एवं वैशषिकदर्शनेष्वपि एवंविधा जिज्ञासाः प्रादुर्भवन्ति तासां सर्वासां जिज्ञासानां परिपूर्तये प्राधान्येन न्यायवैशेषिदर्शनान्तर्गतस्याभावपदार्थनिरूपणसन्दर्भे प्रसङ्ग सङ्गत्या प्राप्तान्येषां दर्शनानामप्यभावविषयिणी परिचर्चात्र निबन्धे विधीयते।

समस्याकथनम्, उद्देश्यञ्च

प्रमेयनिरूपणं हि प्रमाणाधीनमिति मत्वा तत्र महर्षिणा गैतमेन प्रथमसूत्रेण प्रमाणप्रमेयादयः षोडशपदार्था उपदिष्टा। एवं कणादेनापि द्रव्यादयः सप्त पदार्था उपदिष्टाः। तदनन्तरमेतेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानञ्च मोक्षोपयोगि भवतीति प्रादर्शि। तत्रोभयत्रापि दर्शने मुख्यत्वेन सूत्ररूपेण अभावपदार्थस्योपदेशो नैव दृश्यते। पुनश्च तत्र तत्र तेषां सूत्राणां व्याख्यानसन्दर्भे अभावपदार्थस्य कथनं प्रायेण न्यायदर्शनस्य सूत्रे वैशेषिकदर्शनस्य सूत्रे वा दृश्यते। एतावता तत्र जिज्ञासूनां मनसि नानाविधाः समस्या जायन्ते। तद्यथा अभावः किमर्थं सूत्रकारेण नोपदिष्टः। तस्य लोकोपयोगित्वमेव कथमस्ति। स अभावः कतिविधः ? किञ्च तल्लक्षणं संभवति ? स च नित्यो न वेति विषये दार्शनिकानां विविधानि मतानि सन्ति। तेषु कस्य मतमाश्रृत्य व्यवहारः सम्पदानीय इति व्यवहर्तृणां समस्या जायते । तेषां समस्यानां समाधानायात्र न्यायवैशेषिकदर्शनसम्मताभावपदार्थं समुपस्थाप्य तेषां विवेचनं समाधानञ्च लेखस्य प्रमुखोद्देश्यं वर्तते।

शोधविधिः

निगमात्मकविधिमागमात्मकिविधिञ्चाश्रृत्यायं निबन्धो विरचितः । कुत्रचिद् व्याससैलीं कुत्रचिच्च समाससैलीमाश्रृत्य विरचिते निबन्धे पुस्तकालयस्याप्युपयोगो विहितः।

न्यायसूत्रेऽभावविमर्शः

तत्र प्रथमतो महर्षिणाक्षपादेन न्यायसूत्रस्य द्वितीयाध्ययस्य द्वितीयाह्निके सप्तमसूत्रान् नाभावः प्रामाण्यम् (न्या. सू.२.२.७) इति सप्तमसूत्रादारभ्य द्वादशसूत्रपर्यन्तमभावः पर्यालोचितम् । तत्र अभावस्य प्रमाणान्तरत्वमाङ्क्य तस्य प्रत्यक्षप्रमाणादिनैव प्रमेयत्वं प्रसाध्य तत्राभावस्य प्रध्वंसाभावप्रागभावात्यन्ताभावान्योन्याभावत्वेन चातुर्विध्यं प्रादर्शि। एवं तत्र न्यायदर्शनस्य प्रथमसूत्रघटकं तत्त्वज्ञानाद् इति पदं तद्घटकं यत्तत्त्वं तत्किमिति ? जिज्ञासायां भाष्यकारो वात्स्यायनः, वार्तिककार उद्योतकरः, टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रमहोदयः परिशुद्धिकार उदयनश्च स्वस्वमतानुसारं व्याख्यायाभावपदार्थस्यास्तित्वं साधयन्ति।

वात्स्यायनमतेऽभावविमर्शः

तत्र भाष्यकारः तत्त्वपदार्थमेवं व्याकुरुते। सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः (न्यायभाष्य पृ.३) इत्यत्र सत्पदेन सद्भूतं तत्त्वं भावपदार्थो गृहीतः, एवमसत्पदेन असद्भूतं तत्त्वमभावपदार्थो गृहीतः।

उद्योतकारमतेऽभावविमर्शः

एवमुद्योतकारेण यथा गन्धवती पृथिवी, अगन्धा आप (न्यायवार्तिक पृ. ३५) इत्यनेन वाक्यद्वयेन तत्त्वपदस्य सदसदर्थं विधाय विधेयत्वेन भावं निषेधत्वेनाभावञ्च बोधयित्वा तयोर्व्यवहारस्य पार्थक्यमपि प्रदर्शितम्। यथा सतः पदार्थस्य प्रत्यक्षं स्वतन्त्रेण जायते। अभावस्य प्रत्यक्षे तु प्रतियोगिनां ज्ञानमधिकरणस्य च ज्ञानमावश्यकमस्ति। यथा घटस्य चक्षुर्व्यापारेण प्रत्यक्षं जायते, घटाभावस्य प्रत्यक्षे तु चक्षुरतिरिक्तघटाभावस्य प्रतियोगिनो घटस्य तदधिकरणस्य चावश्यकता अस्तीति प्रोक्तमस्ति । यद्यपि साक्षात्सूत्रेषु साक्षादभावो नैव निर्दिष्टस्तथापि सूत्रकारेण सूत्रेषु भावपदार्थस्य निर्देशनादभावपदार्थोऽपि निर्दिष्टो भवतीति तात्पर्यं तेन प्रतिपादितम्।

टीकाकारमतेऽभावविमर्शः

वाचस्पति मिश्रस्तु तात्पर्यटीकायां यथा गोपालाङ्गना अपि, कमत्रास्ति स्तेन अस्मद्धनं वा अपवरके न वेति सन्दिहानाः प्रदीपमुपादाय समन्तादवलोक्य, अस्तीह अस्मद् धनं, नास्ति स्तेन इति सममेव निश्चिन्वन्ति, न तु स्तेनाभावनिश्चयाय उपायान्तरमुपादत्त (न्यायपरिशुद्धिः) इत्यादिवचनेन आबालसाधारणप्रतीतिरिवाभावस्यास्तित्वे प्रमाणं प्रख्यापयन्ति । एवञ्च तत्र न्यायदर्शनस्य प्रथमसूत्रोपदिष्टं प्रमाणादिपदार्थानां तत्त्वज्ञानं तस्माज्जायमानं निःश्रेयसमप्यभावात्मकप्रमेयत्वेनैव मूर्धाभिषिक्तं विद्यते।

परिशुद्धिकारमतेऽभावविमर्शः

न्यायपरिशुद्धितात्पर्यटीकायां तत्र उदयनाचार्या अर्थोऽपि शत्रुपुत्राद्यभावादिः, प्रवृत्तिरपि अहिंसादिः (न्यायपरिशुद्धि पृ.११२) इति वचसा प्रमेयत्वेनाभावं परिगृह्णन्ति।

न्यायमञ्जरीकारमतेऽभावविमर्शः

न्यायमञ्जरीकारो जयन्त भट्टस्तु तत्राभावस्यास्तित्वं निराकुर्वतां विरोधिनां मतं निराकुर्वन् इह घटो नास्ति इति ज्ञानमेकमेवेदं इह कुण्डे दधि इति ज्ञानवद् उभयालम्बनम् अपरनयनव्यापारस्य भवति (न्यायमञ्जरी पृ.११३) इत्यादिवचनेन अभावात्मकप्रमेयस्यास्तित्वं साधयन्ति। एवं प्रत्यक्षप्रमाणेन तस्याभावपदार्थस्य प्रत्यक्षं प्रतिपादयता तेनानुपलब्धिप्रमाणस्य खण्डनमपि विहितम्। उक्तञ्च तेन- 'कण्टकाभावमालक्ष्य पथि पदं निधीयते। पश्यन्नभावं को नाम निह्नुवीत सचेतनः (न्यायमञ्जरी पृ.१३३)' इति।

भासर्वज्ञमतेऽभावविमर्शः

भासर्वज्ञस्तु अभावपदार्थस्य प्रमाणत्वेन च निरूपणं कुर्वन् न्यायवैशेषिप्रकरणग्रन्थे प्राथम्येन प्रमेयत्वेनाभावं स्वीकृतवान् । तत्र तेन प्रमाणत्वेनाभावस्य ग्रहणमागमानुमानप्रत्यक्षेषु विहितम्, प्रमेयत्वेनाभावस्य निरूपणं विशेषणविशेष्यभावविधया त्रिषु रूपेषु कृतम् ।

वैशेषिकमतेऽभावविमर्शः

वैशेषिकदशर्ननस्य प्रणेता महर्षि कणादो धर्मं व्याख्यातुं प्रतिजानीनो वैशेषिकसूत्रे प्रथमाध्यायस्य यतोऽभ्युदयनिश्रेयसिद्धिः सः धर्मः (वै.सू १.१.२) इत्यनेन द्वितीयसूत्रेण सूत्रेण धर्मस्य लक्षणं विधाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्था उपदिष्टाः । एवञ्च धर्मविशेषप्रसूतात् तेषां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवयायानां सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य नि:श्रेयसोपयोगित्वं प्रत्यपादयत् । यद्यपि तेन द्रव्यादिसप्तपदार्थानामुपदेशक्रमे धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् (वैशेषिकदर्शन १.१४) इत्यस्मिन् सूत्रे तत्त्वज्ञानोपयोगित्वं षण्णां द्रव्यादिपदार्थानामेवोक्तत्वाद् अभावपदेन साक्षादभावस्यानुक्तत्वादभावस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वं नायाति तथापि अग्रे स्वयं महर्षिणा नवमाध्याये अभावपदार्थस्य व्याख्यानादभावपदार्थः सप्तमपदार्थत्वेनाभ्युपेयो भवति । एवञ्च तस्य ज्ञानमपि निःश्रेयसोपयोगित्वं भवत्येव । एवञ्च तत्रोक्तसूत्रादनुक्तोऽप्यभावपदार्थः कथं गृह्यते एतस्मिन् विषये तत्र आचार्याणां यानि मतानि दृश्यन्ते तेषामत्रोपस्थानं क्रमेण क्रियते । तत्र व्योमशिवाचार्यो यथोक्तसूत्रस्य व्याख्यानमेवं कुर्वन्ति । यतो हि भावपदार्थं विना अभावपदार्थमापादयितुं न शक्यते । कस्यचिद् वस्तुनः परिज्ञानादेव तस्याभावः कुत्रिचित् प्रतिपादयितुं शक्यते । अतो भावपदार्थमुद्दिश्यैवाभावपदार्थेऽप्युपदिष्टो भवतीति अभावपरत्वमर्थमनेन प्रकारेण सङ्गमयन्ति । उक्तञ्च तेन व्योमवतीव्याख्यायां भावपरिज्ञानापेक्षितत्वादभावस्य न पृथगुपसंख्यानम् । ज्ञाते हि भावे तदभावः प्रतीयत एव (व्योमशिवाचार्यः, व्योमवतीव्याख्या पृ. १४) इत्यादिवचनेन न्यायकन्दलीकारो]ऽप्युक्तसूत्रस्य व्याख्यानमेव प्रकारेण कुर्वन्ति । तत्र महर्षिणा काणादेन अभावपदार्थ स्वातन्त्रेण नैव निर्दिष्टः । यतो ह्यभावस्य भावाधीनत्वाद् भावानां निर्देशनादेवाभावोऽपि निर्दिष्टो भवतीति तस्याशयः । उक्तञ्च तेन अभावस्यपृथगनुपदेशो भावपारतन्त्र्यान्न त्वभावादिति (श्रीधरभट्टः, न्यायकन्दली पृ. १८) । एवमुदयनाचार्यास्तु सूत्रमिदमेवं व्याख्यायाभावपरत्वं सङ्गमयन्ति । तथा ह्यभावस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वादभावत्वेन प्रतीयमानः स्वतन्त्रोऽप्यभावपदार्थः सूत्रकारेण पृथङ् नैवोपदिष्ट इति । उक्तञ्च तेनाभावस्तु स्वरूपवानपि पृथङ् नोदिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वान्न तु तुच्छत्वात् (उदयनाचार्य किरणावली पृ.४६) । अत्र मथुरानाथतर्कवागीशेन स्वस्य कीरणावलीरहस्यटीकायां तुच्छत्वादिति पदस्य अप्रामाणिकत्वादित्यर्थं विधाय स्वतन्त्रेच्छेन महर्षिणा अभावानिरूपणे महर्षीणामुद्देशविषयत्वाभावहेतुं प्रदर्श्याभावस्याप्रामाणिकत्वं निराकृतम् । तथा चोक्तं वस्तुतस्तु स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेन विवक्षादिहेत्वभावादेव नाभावो विभक्तेत्येव तत्त्वम् । न तु तुच्छत्वादिति । न तु अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः(किरणावलीरहस्यम्, पृ.१४)

शिवादित्यमतेऽभावविमर्शः

वैशेषिकदर्शनस्य प्रशिद्धाचार्यः शिवादित्य सप्तपदार्थीनामकं ग्रन्थं व्यरचयत् । तत्र तेन पदार्थस्य लक्षणं कृत्वा पदार्थेषु सप्तमः साक्षादभावपदार्थ एव स्वीकृतः । उक्तञ्च तेन प्रतीतिविषयाः पदार्थाः । ते च द्रव्यगुणकमर्सामान्यविशेषसमवायाभावाख्याः सप्तैव इति (सप्तपदार्थी पृ. १२)

एतेन भासर्वज्ञानन्तरं अभावत्वेनाभावपदार्थस्य प्रथमतो निर्वचनं शिवादित्याचार्यैरेव विहितमिति मन्ये । ततः परं अन्ये अधुनिका दार्शनिका स्वातन्त्रेणाभावपदार्थं स्वीकृत्यैव विविधान् ग्रन्थान् व्यरचयन् । यथा हि भाषापरिच्छेदे मुक्तावलीकारः

द्रव्यं गुणः तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ कारिकावली १५) ।

एवमन्नम्भट्टोऽपि स्वातन्त्रेण सप्तमपदार्थत्वेनाभावं स्वीकृत्यैव सप्तपदार्थान् निर्दिशति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्था इति (तर्कसंग्रहः)

मीमांसादर्शने अभावविमर्शः

तत्र मीमांसका अनुपलब्धिप्रमाणत्वेनाभावं स्वीकुर्वन्ति । कुमारिलभट्टेन मीमांसादर्शने भाट्टमते पञ्चविधः प्रमेयः प्रतिपादितः । तेनादौ भावाभावात्मकं पदार्थं प्रतिपादयित्वा भावपदार्था द्रव्यजातिगुणक्रियाभेदेन चतुर्षु भागेषु विभक्तः । उक्तञ्च–

वयं तावत् प्रमेयं तु द्रव्यजातिगुणक्रियाः ।

अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानाद्रियामहे ॥ (मानमेयोदय.पृ.१४८)

एते च प्रमेयात्मकाः पदार्थाः प्रमाणाधीनाः सन्ति । अत आदौ प्रमाणमेव निरूपणीयं भवति । तत्र मीमांसादर्शनेन प्रत्यक्षानुमानोपमानवाक्यार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदाच्छड्विधानि प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सिद्धभूतानां पदार्थानामभावज्ञानं येन प्रमाणेन जायते तदनुपलब्धिप्रमाणमुच्यते । अर्थात् प्रमाणपञ्चकाभाव एव अनुपलब्धिप्रमाणलक्षणं इत्युक्तं भवति । एवमुक्तः श्लोकवार्तिककारसिद्धान्तो हरिभद्रसुरीमहोदयेन यथा प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता (षड्दर्शनसमुच्चय ७६) । यथा घटप्रत्यक्षं चक्षुषा जायते घटाभावस्य प्रत्यक्षन्तु त्वनुपलब्धिप्रमाणेन भवति । उक्तञ्च भाष्यकारेण—" अभावोऽपि प्रमाणाभावलक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणम्" (शावरभाष्य,१।१) इति । अर्थात् कस्याप्यभावस्य प्रत्यक्षार्थं प्रमाणानामभावोऽप्रमाणान्तरं येन विनापि सन्निकर्षं पदार्थानामशदंशस्येदं नास्तीतिपश्रतीत्या प्रत्यक्षं जायते । वस्तुतो यदा घटादयः पदार्थाः सत्त्वेन प्रतीयन्ते तदान्येषां प्रमाणानां विषया भवन्ति, यदा चैते एव पदार्था असत्त्वेन प्रतीयन्ते तदा अभावात्मकानुपलब्धिप्रमाणस्य विषया भवन्ति । एतेन च मीमांसकानामते अभावात्मकानुपल्धिप्रमाणेन अभावात्मकप्रमेयानां सिद्धिर्जायते । उक्तञ्च पार्थसारथिमिश्रेण अभावोऽपि प्रमाणाभावो, नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति (शाबरभाष्य पृ.८७) । तत्राभात्मकाभावप्रमेयः सः प्रागभावादिभेदेन चतुर्धा भवति । यथा दुग्धे दधि जायत इति प्रतीतिविषयीभूतो योऽभावः स प्रागभाव इत्युच्यते । दध्नि यः पयसो योऽभावः प्रध्वंसाभाव इत्युच्यते । गवि योऽश्वादीनामभावः सोन्योन्याभाव उच्यते, एवं श्रृङ्गस्य यदसद्रूपं शशमूर्धावयवसमवेतं सोऽत्यन्ताभाव उत्यते । तत्र कुमारिलभट्टस्तु वस्तुत्वेनाभावात्मकं प्रमेयं स्वीकुर्वन्ति ।

तत्र प्रभाकरस्तु अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं स्वीकरोति । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यत्र घटाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन भूतले विशेषणविधया ज्ञातो हि घटाभावो भूतलाद् व्यतिरक्तो कश्चन स्वतन्त्रपदार्थविशेषो नास्ति । अत उक्तप्रतीते घटाभावो भूतलमेव बोधयति । उक्तञ्च तेन दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सैव तस्य प्रतियोगिनोऽभाव इत्युच्यते (प्रकरण पञ्जिका पृ.८७) । प्रभाकराणां मते घटाभावस्य ज्ञानस्वरूपत्वे स्वीकृते सति बौद्धानां क्षणिकविज्ञानवादस्य प्रवेश इति मत्वा श्रीहर्षः प्रभाकरमाक्षिप्य बुद्धबन्धु नाम्ना सम्बोधयति ।

गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान् ।

प्रसिद्ध एव लोकस्य बन्धुबुद्धः प्रभाकरः ॥ (खण्डनखण्डखाद्यम्) ।

तदापेक्षस्तु शालिकनाथे वयमपि संसृष्टबुद्धेः कारणविनाशं अभावं ब्रूमः, किन्तु भावान्तरोदय एव कारणविनाश इति ब्रूमः (प्रकरणपञ्जिका पृ.२२८) इति वचनेन निवार्यते ।

बौद्धमतेऽभावविमर्शः

बैद्धदर्शनेऽभापदार्थो नाङ्गीक्रीयते । तत्र प्रमाणवार्तिकारो धर्मकीर्ति सत्वेनासत्त्वेन वाभावस्य अस्तित्वं निषेधयति । अभावो यदि सन् तदा सतो निषेधो न । यदि असन् तदा असतो निषेध एव न भवतीति तर्केणोभयथापि अभावस्यास्तीत्वं निराकृत्य प्रोक्तं प्रमाणवार्तिके

सतां च न निषेधोसऽस्ति सोऽसत्सु च न विद्यते ।

जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः ॥ (प्रमाणावार्तिक पृ. २२६) ।

नव्यन्यायमतेऽभावविमर्शः

तत्र प्राचीनन्यायबैद्धमीमांसानां मते अभावपदार्थं विचार्य चिन्तामणिकास्य मतानुसारेणाभावपदार्थो विमृश्यते । तत्र हि चिन्तामणिकारस्तु पूर्वपक्षत्वेन ननु इत्यदिना मीमांसामतमुपस्थाप्य अभाववादः प्रारब्धः । तथा हि मीमासंकाः अभावं स्वतन्त्रपदार्थत्वेन परिगणनां न कुर्वन्ति । ते अभावस्य अधिकरणत्वं स्वीकुर्वन्ति । एवं च तस्य प्रत्यक्षमपि संयोगादीनां सन्निकर्षेणैव भवतीति तेषां सिद्धान्तः । यथा हि घटाभाववद् भूतलमित्यत्र अभावस्याधिकरणारूपत्वेन घटाभावो भूतलस्वरूपः । तस्य च प्रत्यक्षं संयोगसन्निकर्षेणैव भवतीति उक्त्वा घटाभावस्यातिरिक्तत्वे तस्य प्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावरूपसन्निकर्षकल्पनाप्रयुक्तं गारवदोषमप्युद्भावयन्ति ।

यथोक्तमीमासामतं खण्डयितु प्राचीननैयायिका एवं वदन्ति । यदि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं स्वीक्रीयते तदा भूतले घट इति प्रतीतेर्विरोधिनी भूतले घटो नास्तीति प्रतीति न स्यात् । यतो हि तत्र घटेन सह भूतलस्य विरोधाभावादधिकरणस्वरूपस्य भूतलात्मकाभावस्य विरोधो न भवति । एवञ्चोभयप्रतीतिविषयत्वं भूतले सत्त्वात् तयोः प्रतीत्योः समानत्वमपि स्यादिति । एवं वदन्तं प्रति मीमांसक उभयप्रतीता वैषम्यं साधयितुमाह घटाभाववद् भूतलमित्यत्र केवलस्य अभावस्य ज्ञानविषयत्वं भूतलमेव भवति तदेव विषयवैषम्यं विरोधं संपाद्य यथोक्तदोषा निरस्यन्त इत्यपि मीमांसकानामसदुत्तरमेव । यतो हि भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेरर्थो भूतले केवलविशेषः कैवल्यं बोधयेदेवं वा अभावस्याधिकरणत्वेन भूतलस्वरूपत्वाद् भूतले भूतलमित्यर्थप्रतीत्या पुनरुक्तिदोषोऽपि भवति । एवञ्च सर्वजनानुभवसिद्धो

यो आधाराधेयभावसम्बन्धस्तस्यापि विलोपापत्तिर्भवति। अतोऽभावस्यातिरिक्तत्वं स्वीकर्त्तव्यमेव।

एवं वदन्तं प्राचीननैयायिकं प्रत्याह मीमांसको घटवद् भूतलं एवं घटाभाववद् भूतलमित्यनयोः प्रतीत्योरभयत्र भूतलविशेषत्वेन समानत्वे सति तयोर्विरोधो न स्यात्। अतस्तत्र भिन्नत्वं सम्पादयितुं यत्र भूतलविशेषे घटाभावो विधीयते तत्र भूतलविशेषो विद्यते। यत्र च भूतले घटो विधीयते तत्र भूलविशेषो नास्त्यतः भूतलविशेषो घटाभावस्यैव एवं रीत्या तत्र पार्थक्यं विरोधत्वञ्च सम्पादयितुं शक्यत एव। एवञ्च नैयायिकेनापीदं तथ्यं स्वीकर्तव्यमेव। अन्यथा भूतलविशेषत्वादभावो विधीयत उतो वा अभाववद् भूतलत्वाद् विशेषोऽस्तीति रीत्या न्यायमते अन्योन्याश्रयदोषः समापतति। एवञ्च सर्वत्र भूतले घटाभावस्यासत्त्वाद् भूतलविशेषे एव घटाभावस्य विधेयत्वेन तत्र विरोधप्रत्ययो भवत्येव। न हि तत्राभावः स्वतन्त्रपदार्थत्वेन कल्पनीय इति।

एवं विवदन्तं प्रति नैयायिकाः प्रश्नद्वयमाध्यमेनाभावस्यास्तित्वसाधनाय प्राहुः। कीदृशे भूतले अभावो विद्यते ? घटाभावास्य प्राक् भूतले किमासीदिति ? इति प्रतिपश्ने घटवत्त्वं हि तदुत्तरं भवति। एवं अभाववति च इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावभूतलयोराधाराधेयभावत्वेन परिज्ञानादभावः स्वतन्त्रः सप्तमपदार्थोऽकामेनापि स्वीकर्तव्यम्।

मीमांसकश्च पुनः तर्कयन्ति यदा भूतले घटो नास्तीति प्रतीतै भूतलमात्रस्यैव तन्मात्रत्वेनानुभवविषयतया भासमानत्वात् भूतलस्याधारत्वेन ज्ञानाभावाच्च अभावपदार्थो न स्वतन्त्र इति सिद्धम्। एवंप्रकारकानुभवमादाय व्याख्यां कुर्वन्तं प्रति प्राह चिन्तामणिकारः। अहो व्याख्यानकैशलम् ? अनुभवोऽपि व्याख्याय कथ्यत इत्यादिवचनेन तन्मतं निराकुर्वन्नाह। मीमांसकैर्यत् तन्मात्रं स्वीकृतं तच्च न स्पष्टीकृतम्। तस्य स्वरूपनिर्वचने कृते सति तैरपि अभावपदार्थरकामेनापि स्वीकरणीय एव। तन्मात्रज्ञानं तन्मते भूतलज्ञानमित्यपि कथयितुं न शक्यते। एवं सति घटवद् भूतलमिति प्रतीतावपि भूतलस्य तदीयज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वेन तयोर्द्वयोः प्रतीत्योरविरोधापत्तिः।

एवं तत्र प्रशस्तपादभाष्यटीकारेण श्रीधरेणाभावपदार्थस्यानुमानप्रमाणान्तर्भावसन्दर्भे प्रभाकरमतमुद्दिश्याप्रमेयभूतस्याभावस्य कथं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमित्युक्त्वा मीमांसकेन बौद्धमतमनुसृतमिति निगदितम्।

तत्र प्रभाकरस्य मते प्रतियोगिनः स्मरणं तन्मात्रधीरेवाभावपदार्थः, तेषां सिद्धान्ते अनेका दोषाः समापतन्ति। यथा भूतले धावमानस्य बालकस्य कीलकस्य स्मरणाभावदशायां भूतलस्य ज्ञानं न स्यात्र। एवं तेन कण्टकेन पाद विद्धतापि न स्यात्।

एवं कुत्रचिद्ध्रदस्य बन्धे नष्टे सति तन्मते ह्रदस्यैवाभावे ज्ञाते बन्धाभावस्य ज्ञानमपि न स्यादिति तात्पयर्यम्।

अपरश्च दोषो भूतले नष्टे घटे भूतलस्वरूपस्याभावस्य परिज्ञानात् किञ्चत्क्षणानन्तरं घटाभावस्य नाशेन घटाभावाभावस्य परिज्ञानात् पुनर्घटस्य ज्ञानमपि स्यादिति भावः। एतद् दूषणत्रयं मीमांसकमतस्यासमीचीनत्वं द्योतयति। एवं नास्ति बुद्धिरेवाभावस्यास्तित्वं साधयति। तत्र प्रतियोगिसत्त्वदशायां भूतले घटाभावस्य व्यवहाराभावात् तदेवव्यवहारो घटाभावस्यास्तित्वं साधयति।

एवं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य प्रकाशटीकाकर्त्रा मीमांसकमतं सूचयित्वा घट पटो न इति प्रतीतोऽपटाभावस्य प्रतयोगिनो पटस्य तदभावस्य चाधिकरणं घट एव भवितुमर्हतीति अवोचत्। एवं खण्डनखण्डनखाद्यकारेणापि अन्योन्याभावस्य खण्डनं कृतम्। तत्र तेन घटः पटो न इत्यत्र पटाभावस्य प्रतियोगिना पटेन घटस्य तादाम्यं न ह्यनुभवस्य विषयः। एवं वायोर्न रूपमित्यत्रापि रूपाभावस्य प्रतियोगिरूपसंयुक्तो न वायुर्न प्रसिद्धः। अत अप्रसिद्धं वस्तु संकल्प्य

तत्साधनाय विहताः प्रयासाः तिरस्करणीयाः। वस्तुतो मीमांसकानां मते यद्यभावः स्यात्तदैवान्येषामभावानामधिकरणं भवेत्। तेषां मते घटयुक्तभूतलाद्भिन्नं भूतलमेवाभावपदार्थः। नैयायिकास्तु तत्रैव घटाभावस्याधेयतया प्रसिद्धिः। अत एव तत्र भूतले समयभेदेन कदाचिद् घटवत्त्वं कदाचिच्च घटाभाववत्वं प्रतीयते। तत्र चिन्तामणिकारेण पूर्वपक्षत्वेन प्रभाकरसिद्धान्तमुद्धृत्य न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तपक्षो निरूपितः। अभावश्च अत्रेदं नास्ति इति प्रतीत्या जायमानो बोधः। तत्र प्रायेणाभावानां प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वेन बोधः। एवं तत्र रघुनाथशिरोमणिस्तु अभावस्य स्वरूपसम्बन्धत्वमरीकृत्वा निर्वचनं विहितम्। उक्तञ्च तेन अभावत्वञ्च इह इदं नास्ति इदमिह न भवतीति प्रतीतिनियामकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः।

निष्कर्षः

नव्यन्यायदर्शनस्य प्रणेता महर्षिगौतमस्तत्र प्रथमसूत्रेणैव प्रमाणाप्रमेयादिषोडशपदार्थान् प्रतिपादयित्वा तेषां प्रयोजनमपि प्रत्यपादयत्। एवं वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता कणादोऽपि धर्मं व्याख्यतुं प्रतिज्ञाय तत्र द्वितीयसूत्रेण धर्मस्य लक्षणमुक्त्वा द्रव्यादिसप्तपदार्थानुपद्दिश्य तेषां धर्मविशेषप्रसूतात् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रैयसाधिगमत्वरूपफलमपि सूचितवान्। अत्र यद्यप्युभयदर्शने द्रव्यादिसप्तपदार्थानामुद्देशक्रमे अभावपदार्थो नैवोल्लिखितस्तथापि तत्र तत्र तेषां पदार्थानां लक्षणसन्दर्भे विभिन्न स्थाने चाभावपदार्थस्य निरूपणात्तेनैव न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमताभावः स्वतन्त्रपदार्थः सिद्धो भवति। यथा न्यायदर्शने सूत्रकारेणैव निःश्रेयसपदार्थघटकत्वेन संशयपदार्थघटकत्वेन वाभावपदार्थो निर्दिष्टः। एवं गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे अभाववाद इति शीर्षकेनाभावस्य प्रपञ्चनं, न्यायदर्शनस्य प्रथमसूत्रघटकतत्त्वज्ञानादिति पञ्चम्यन्तपदघटकतत्त्वपदं व्याख्याय भाष्यकारो वात्स्यायनः, वार्तिककार उद्योतकरः, टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रमहोदयः परिशुद्धिकार उदयनश्च स्वस्वमतानुसारमभावपदार्थस्यास्तित्वं साधयन्ति। एतेन न्यायदर्शनस्य स्वतन्त्रत्वेनाभावपदार्थस्यास्तित्वं साधितं भवति। एवं वैशेषिकदर्शने१पि स्वयं महर्षिकणादः द्रव्यादिसप्तपदार्थानामुपदेशसन्दर्भेऽभावपदार्थं नैवोपदिष्टवान्। परन्त्वग्रे नवमाध्यायेऽभावपदार्थं व्याख्याय तस्य सप्तमपदार्थत्वेन स्वीकृतः। तस्य स्वतन्त्रतया सूत्रे किमर्थं नोपदेश इत्यत्र विदुषां विभिन्नमतानि सन्ति। तत्र शिवाचार्यस्तु अभावज्ञानं प्रतियोगिज्ञानाधीनमतः सूत्रकारेण पदार्थत्वेऽपि तस्य स्वतन्त्रतया नोपादानम्। उक्तञ्च तेन भावपरिज्ञानस्यापेक्षितत्वादभावस्य न पृथगुपसङ्ख्यानम्। ज्ञाते हि भावे तदभावः प्रतीयत एव
(व्योमशिवाचार्य, व्योमवती पृ.१४)। एवं न्यायकन्दलीकारस्य अभावस्य भावपरतन्त्राधीनत्वान्न सूत्रकारेण पृथगुपदेश इत्यादिकं प्रतिपादनमपि तट्टीकायां दृश्यते। एवमन्येषामुदयनमथुरानाथप्रभृतयोऽपि विद्वांसोऽभावपदार्थस्यास्तित्वसाधने युक्तिं स्फोरयन्ति। एवं तत्र मीमांसकेषु कुमारिलभट्टोऽप्यभावपदार्थस्यास्तित्वं प्रतिपादयन् तस्य साक्षात्करणायानुपलब्धिप्रमाणमपि स्वीकुर्वन्ति। परन्तु तत्र न्यायवैशेषिकदर्शनेन प्रतिपादितमभावपदार्थं निराकर्तुं बौद्धाः मीमांसकेषु प्रभाकरश्चाभावपदार्थस्य स्वतन्त्रास्तित्वं निराकुर्वन्ति। तत्र प्रभाकरस्त्वभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वं साधयति। यथा हि घटाभाववद् भूतलमित्यत्र घटाभावस्य भूतलानतिरिक्तत्वं प्रसाधयन्ति। एवं बौद्धा अप्यभावं निराकर्तुं युक्तिं प्रदर्शयन्ति। यथा सतो न निषेधस्तथैव शशशृङ्गसदृशानामसतामपि निषेधो नैव युक्त इति। एवमग्रे तत्त्वचिन्त्रमणिकत्रा गङ्गेशोपाध्यायेनापि अभाववादात्मके प्रकरणे प्रभाकरमतमुल्लिख्य तर्कप्रमाणाभ्यां निराकृत्याभावपदार्थस्य स्वतन्त्रास्तित्वं साधनाय बाह्या युक्तयः प्रदर्शिताः। एवमभावस्य कुत्रचिदधिकरणे देशे काले च प्रत्यक्षप्रमाणेन आधाराधेयतया भानादभावः

स्वतन्त्रपदार्थ इति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उद्योतकरः,भरद्वाजः,(१९६७) *न्यायवार्तिकम्* (भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिसहिता), सम्पा.अनन्तलाल ठाकुर दरभङ्गा, विहार ।

उदयनाचार्य, *किरणावली,* सम्पा. गौरीनाथ शास्त्री, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

ताताचार्य, देशकतिरुमल (१९७९). *वैशेषिकसूत्रवृत्तिः*. इलाहावाद : गङ्गानाथ झा केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठम् ।

धर्मकीर्ति,(१९८४)*प्रमाणवार्तिकम्* (मनोरथनन्दवृत्तिः, द्वि. सं.), सम्पा. द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारतीप्रकाशन । नारायणाद्वयी, (१९९६ इ.) *मानमेयोदयः*.(द्वि.सं.). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन । प्रशस्तपादाचार्य, (१९७८)*प्रशस्तपादभाष्यम्* (श्रीधराचार्यकृतन्याकन्दलीयुतम्, द्वि. सं.) सम्पा. श्रीदुर्गानन्द, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

भट्ट, अन्नम् (१९६९ इ.) *तर्कसंग्रहः*. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज ।

भट्ट जयन्त, (१९७५) *न्यायमञ्जरी* (गुर्जरभाषानुवादसहिता, प्र.सं.), प्रथमाह्निकम्, सम्पा. नागीन जी.साह, अहमदावाद : ला.द.भा.संस्कृति विद्यामन्दिर ।

भट्टाचार्य, विश्वनाथपञ्चानन (२०६१). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम् ।

मथुरानाथतर्कवागीशः (१९८१). *किरणालीरहस्यम्,* वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

महर्षिगौतम, (१९७६) *न्यायदर्शन* (द्वि.सं.), सम्पा.द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती प्रकाशन ।

वात्स्यायन, (१९७८) *न्यायभाष्यम्*. मुम्बई : मणिलाल इच्छाराम देसाई ।

व्योमशिवाचार्य, (१९८४), *व्योमवती* (प्रथमो भागः), सम्पा. वाचस्पति मिश्र, वाराणसीः सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय

शाबरभाष्यम्. (१९८४ इ.) सम्पा. मण्डनमिश्र, दिल्ली : लालबहादुर शास्त्री केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम् ।

श्रीहर्ष, *खण्डनखण्डखाद्यम्* (अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितशिष्यहितैषिणीटीकासंवलितम्), सम्पा.इस्टर ए. सोलोमन, गुजरात

सूरि, हरिभद्र (२०१९ इ.) षड्*दर्शनसमुच्चयः*. दिल्ली : भारतीयज्ञानपीठम् ।